

Vándorló házitanítókból befolyásos újságírók

A tanulás és tanítás szerepe Max Nordau és Kiss József korai pályájának alakulásában

Wandering Home Educators Turned Influential Journalists

The Role of Learning and Teaching in the early Careers of Max Nordau and József Kiss

Ujvári Hedvig

*PPKE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet
habil. egyetemi docens*

Abstract

The Budapest-born and subsequently acclaimed writer, journalist, doctor, cultural critic, and later Zionist, Max Nordau (1849, Pest – 1923, Paris), along with the poet, publisher, precursor of Nyugat, and editor of A Hét, József Kiss (1843–1921), established their friendship in 1865, and despite the geographical distance, it endured until the end of their lives. At the age of 19, Kiss took up the role of a wandering home teacher, seeking his livelihood in villages on the Great Hungarian Plain, with minimal formal training prior to that. In contrast, Nordau, already a young teenager, published German-language theater critiques and poems; at 16, he translated works for the publisher house Deutsch Testvérek and, following his graduation, secured employment at Pester Lloyd, the most prestigious German-language newspaper in Pest, under the direction of Falk Miksa. Officially a student of the Calvinist Gymnasium, due to his family's financial situation, he also had to work as a private tutor for a period. However, he did not abandon formal education; he later enrolled in the medical faculty of the University of Pest, where he successfully completed his studies while working as a foreign correspondent for several years. Nordau, who had already "made a name for himself" as a high school student regularly publishing in Pest's newspapers, guided and instructed his older, yet unknown friend through numerous letters on the path to literary and journalistic success. In my study, I not only examine the development of their relationship but also explore the influences that impacted Nordau during his public education, enabling him to thrive in various cultural and linguistic environments, providing insight into his intellectual superiority over Kiss.

Keywords: Max Nordau, Kiss József, Pester Lloyd, A Hét, Képes Világ

Absztrakt

A pesti születésű, majd Párizsban befutott író, újságíró, orvos, kultúrkritikus, majd cionista Max Nordaunak (1849, Pest – 1923, Párizs), valamint a költő, lapkiadó, a *Nyugat* előfutára, A Hét szerkesztőjének, Kiss Józsefnek (1843–1921) a barátsága 1865-től datálódik és a földrajzi távolság ellenére életük végéig tartott. Kiss 19 évesen vándortanítónak állt, és alföldi falvakban héber nyelvoktatóként kereste a kenyerét, előtte intézményes képzésben csak megszakításokkal volt része. Nordau ezzel szemben már kiskamaszként német nyelvű színikritikákat és verseket publikált, 16 évesen a *Deutsch Testvérek* kiadványait fordította, majd az érettségit követően Pest legpatinásabb német nyelvű lapjánál, a Falk Miksa által irányított *Pester Lloyd*-nál nyert alkalmazást. Hivatalosan a pesti református gimnázium diákja volt, azonban családi helyzete miatt egy ideig neki is házitanítóként kellett pénzt keresnie. Az intézményes tanulást később sem hagyta abba, a pesti egyetem orvosi karára iratkozott be, amit el is végzett, noha tanulmányaival párhuzamosan éveken át külföldi tudósítói munkát is végzett. A már középiskolásként „befutott”, pesti lapokban rendszeresen publikáló Nordau számtalan levélben instruálta, terelte idősebb, írói körökben még ismeretlen barátját az írói-újságírói érvényesülés útján. Tanulmányomban kettejük kapcsolatának alakulása mellett azt is bemutatom, hogy Nordaut milyen hatások érték már a közoktatásban, amelyek lehetővé tették számára a különböző kulturális és nyelvi közegekben való érvényesülést, illetve magyarázatot adnak a Kiss-sel szembeni intellektuális fölényére.

Kulcsszavak: Max Nordau, Kiss József, Pester Lloyd, A Hét, Képes Világ

1. Max Nordau életének és pályájának alakulása Pesttől Párizsig¹

Max Nordau számos európai újságnak dolgozott, többek között 35 évig volt a Berlinben megjelenő *Vossische Zeitung* párizsi tudósítója, valamint rendszeresen publikált tárcaleveleket Bécs vezető liberális lapjában, a *Neue Freie Presse*-ben. A 34 éves újságíró kultúrkritikai bestsellerével, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*-al vált Európa-szerte ismertté, majd egy évtizeddel később (1892/93) az *Entartung* című munkájával végleg beírta magát a fin de siècle szellem- és fogalomtörténetébe.

Nordau 1849-ben egy pesti ortodox zsidó családban látta meg a napvilágot, ám sikereit már végleges letelepedésének színhelyén, Párizsban érte el. Világlátásának alakulásához rá kell mutatni azokra a hatásokra, amelyek fiatalon érték asszimiláció, nyelvhasználat és -választás, valamint identitása szempontjából.

Max Nordau apja, Südfeld Gabriel 1799-ben született Krotocsinban, Poznan közelében, akkoriban még porosz földön. Szigorúan vallásos ortodox zsidó hírében állt. Képzett rabbi volt, de hivatását nem gyakorolta, hanem nevelőként kereste kenyerét

¹ A Nordau-kutatással kapcsolatos eredményeimet – amennyiben a kontextus megkívánta – több tanulmányomban is felhasználtam, illetve kiegészítettem (tk. Ujvári, 2007; Ujvári, 2017; Ujvári, 2021a; 2021b; Ujvári, 2023). Nordau és Kiss József korai kapcsolatával az utóbbi tanulmányaim foglalkoznak: az ItK-ban közölt írás (2021a) részletekbe menően irodalomtörténeti, filológiai aspektusokat vizsgál, míg a MKSz-ben megjelent (2023) kettejük sajtótörténeti kapcsolódási pontjait mutatja be. Korai levelezésük ezen felül olyan részeket is tartalmaz, amely kisebb mértékben ugyan, de nevelés és pedagógiatörténet szempontjából is adatokkal szolgálhat, nem utolsósorban a két feltörekvő író-zsurnaliszta mester és tanítvány relációjában.

többek között Prágában, Pozsonyban, majd Óbudára került. Nordau „tipikus maszkilént” jellemezte (Nordau, 1920, 21–23.), azaz politikailag osztrák, kulturálisan német, etnikailag és vallásilag zsidó volt, ily módon teljesen szemben állt a magyar nemzetfelfogással. Anyja (született Nelkin) Rigából származott. Nordaunak és két évvel fiatalabb húgának, Charlotténak („Lotti”) apai részről négy féltestvére volt. A Südfeld család a későbbiekben a Dohány utca 7. szám alatt lelt otthonra (Schulte, 1997, 45.).

A zsidóknál a művelődés, a tanulás fontosságára már Mózes V. könyvében megtalálhatók az irányelvek: az apák kötelességévé teszi, hogy fiaiknak átadják a vallás alapelveit, műveljék őket a hagyományok szellemében. A tankötelezettség így vallási parancs, vallási kötelesség. A zsidók művelődésében, tanintézeteik számának megnövekedésében és egyúttal a nem zsidó, világi képzésbe való egyre nagyobb számú belépésben nagy szerepet játszott a haszkala, a zsidóság körében német területről elinduló felvilágosodás irányzata. Magyarországon ez az ideológia találkozott II. József törekvéseivel: a zsidók polgárosítása kapcsán zsidó iskolák felállítását kívánta meg. Ennek nyomán számos zsidó iskola jött létre és megindult a világi oktatás (Felkai, 1992, 75–79.).²

Ausgezeichnete.		
Wegen ihrer musterhaften Eittlichkeit und ihres ausdauernden Fleißes wurden bei Gelegenheit dieser Jahresprüfung folgende Schüler (Schülerinnen), einer öffentlichen Belohnung würdig befunden.		
In der ersten Klasse.		
Deutsch Em.,	Müller Heinr.,	Weil Eman.,
Jung Max.,	Yollak Josef,	Weinberger Jof.,
König Mor.,	Neuman Ad.,	Weiß Josef.
Kraus Jofef,	Scher Gottf.,	
Lippner Eman.,	<u>Südfeld Em.,</u>	
In der zweiten Klasse.		
Beck Eman.,	Helfer Ad.,	Freger Mor.,
Bing Mor.,	Kampel Rud.,	Schlesinger Sigm.,
Braun Leop.,	Kohn Ad.,	Silberger Ad.
Bunovich Mor.,	Kronberger Leop.,	Schwarz Sigm.
Ellenbogen Gust.,	Löwy Leop.,	Stettler Sigm.
Enoch Jaf.,	Löwy Phil.,	Treiblich Josef.
Friedländer David,	Modern Sam.,	
Hamburger Ed.,	Yollak Leop.,	
In der dritten Klasse.		
Bergmann Mor.,	Kohner Aug.,	Kadwanner Jof.,
Breiner Mor.,	Kurzweil Ed.,	Reinß Jul.,
Haas Jof.,	Meffler Jul.,	Spitzer Leopold.
Herzog Egid.,	Neuman Heinr.,	
Herzog Jul.,	Preuß Dav.,	

Nordau kitűnő bizonyítványa a zsidó elemi első osztályában

Forrás: Erstes Programm der isr. Haupt- und Unterrealsschule. Für das Schuljahr 1856. 45.

² A zsidó iskolák programjával egy rabbikból álló testület foglalkozott 1851-ben. Löw Lipót a heder és a jesiva modernizálását javasolta, mivel a zsidó iskolai oktatás alappilléreinek az emberi, zsidó vallási és magyar nemzeti nevelést tekintette. A konzervatív körök azonban nem helyeselték a világi tárgyak előtérbe állítását (Felkai, 1994, 40.).

Nordau – ekkor még Südfeldként – az 1814-ben alapított német tannyelvű Pesti Izraelita Főelemi Iskola diákjaként tanulta meg az olvasás és a betűvetés alapjait. A zsidó elemi iskola után tanulmányait a pesti katolikus gimnáziumban folytatta.

A kor iskolatörténetének és oktatásügyének megértéséhez magyarázatul szolgál, hogy 1849-ban Leo Thun vallás- és közoktatási miniszter az osztrák minta alapján életre hívta Magyarországon is a nyolcosztályos gimnázium intézményét. Az oktatás nyelvéről az iskola székhelyén honos nyelvet jelölte meg, amely nyelv grammatikáját és irodalmát mindenütt tanítani kellett. Egy évvel később a németet mindenütt kötelezővé tették. Egy 1854. év végén hozott rendelkezés értelmében a gimnázium felsőbb osztályaiban a tantárgyak zömét mindenütt németül kellett tanítani. 1855/56-ban ez a rendelkezés kiterjedt az alsóbb osztályokra is. A követelések azonban irreálisnak bizonyultak részint a tanárt, diákot egyaránt érintő nyelvi hiányosságok miatt, másrészt pedig a lakosság Habsburg-ellenes érzelmei miatt. Ennek következtében enyhítettek az intézkedéseken, és 1859-ben az iskola-fenntartók maguk dönthettek az oktatás nyelve felől; 1860-tól a német nyelv csak egy tantárgy volt. Lényegi változást az Októberi diploma hozott, minekutána a Thun-féle *Entwurfban* (*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* / Tanrendszerterv a gymnasiumokat illetőleg) megfogalmazottak helyett az új gimnáziumi tanterv a magyar nemzeti szellemű középiskolai oktatást helyezte előtérbe; a német nyelvet csupán rendkívüli tantárgyként jelölte. Egy évre rá született az a rendelkezés, miszerint a német nyelv és irodalom a gimnáziumok összes osztályában heti két órában kötelező tantárgyként szerepel (Mészáros, 1988, 78.; Mészáros 1996, 47–52., 83–88.). Nordau ezt katasztrófaaként élte meg, hiszen apja Goethe és Schiller nyelvének szeretetére és a magyar kultúra elutasítására tanította. Ennek nyomán hamarosan iskolát váltott, és a német nyelvű kálvinista gimnáziumban fejezte be tanulmányait (Nordau, 1928, 16–20.).

Nordau iskolai éveit, tanulmányi előmenetelét fennmaradt iskolai értesítők alapján részben sikerült rekonstruálni. Bizonyos, hogy az 1859/60-as tanévet a *k. k. Staatsgymnasium* (pesti „államgimnázium”) első osztályos diákjaként végezte.³ A tanév végén kiadott iskolai értesítő nem közli ugyan a diákok névsorát, de említésre méltó az immár nyolcosztályosként jegyzett gimnázium statisztikája: a 299 diákból 149 tartozott az izraelita, és csupán 83 a katolikus felekezethez.⁴ Nordau osztályába 68 tanuló járt, ebből 35 tartozott az izraelita felekezethez. A nemzetiségi tagozódás szerint 58-an vallották magukat németnek, heten magyarnak. Az első évfolyamos Nordau órarendjében az alábbi tantárgyak szere-

³ „Az 1770-es évek végétől azokat a katolikus gimnáziumokat nevezték ‚királyi’ gimnáziumoknak, amelyeket az állami hatóságok által kezelt *Tanulmányi Alapból* tartottak fenn.” (Kiemelés az eredetiben.) A megnevezésekhez: a királyi gimnáziumokat 1849 után az *Entwurf* terminológiájának megfelelően „államgimnáziumoknak”, 1867 és 1883 között ismét királyinak, 1883-tól 1946-ig királyi katolikusnak hívták (Mészáros, 1996, 84–85. old). A Nordau által látogatott intézmény 1858 őszén indult négy osztállyal (Mészáros, 1996, 51.).

⁴ *Programm des k.k. Staatsgymnasiums in Pest veröfentlicht am Schlusse des Schuljahres 1860*. 28. Az iskolai értesítők kiadása 1777-től volt kötelező. 1844-től a latin helyett magyarul jelentek meg. Mészáros, 1988, 81).

peltek: hittan (heti 2 órában), latin nyelv (8), német nyelv (4), magyar nyelv (2), természetrajz (3), természettan (2), matematika (3).

Nordau – még mindig Südfeld Simon néven – 4. osztályos gimnáziumi teljesítményéről már pontos adataink vannak.⁵ Ezek szerint: erkölcsi viselet: dicséretes, figyelem: feszült, szorgalom: kellő.⁶ Tanulmányi eredményei – hat érdemrendes rendszerben – jeles és kitűnő között váltakoztak: kitűnő eredményt ért el hittanból és természetrajzból, míg jelesre vizsgázott latin, német és magyar nyelvből, valamint történelemből, mennyiségtanból és természettanból. A rendkívüli tantárgyak közül a szépírást jó eredménnyel teljesítette. A tanári kar olyan művész, író és tudós tanárokból állt, akik koruk szellemi életére nem kis befolyást gyakoroltak. Nordaut tanította többek között Rómer Flóris (természetrajz), Lonkay Antal (magyar nyelv és irodalom) és Riedl Szentde (filozófia, német irodalom).

Noha a katolikus oktatásügy igyekezett a protestáns iskolákhoz hasonló tanügyi autonómiát szerezni, 1935-ig anyagi, pedagógiai, tantervi vonatkozásban teljes mértékben az állami hatóságok felügyelete alatt állt. Egy 1861 októberében hozott helytartótanácsi rendelet – Nordau ekkor járta a harmadik osztályt – a katolikus gimnáziumokat az oktatás nyelve szerint két csoportra osztotta: kizárólag magyar, illetve vegyes tannyelvű intézményekre. Nordau iskolája az utóbbi kategóriába tartozott, azaz az oktatás magyar nyelven folyt, de magyarázatok, feleletek, dolgozatok stb. esetében a tanulók többsége által beszélt nyelv, a német is használatos volt. Ezzel szemben a protestáns iskolák – noha az *Entwurf* követelményeihez ugyan alkalmazkodniuk kellett –, jóval nagyobb szabadságot élveztek, mivel az 1790/91-i országgyűlésen kivívott tanügyi autonómiájuk birtokában belső életüket maguk intézhették. Az iskolák fenntartói maguk határozhatták meg az oktatás nyelvét, a világi hatóságok csak az intézmények felügyeletét látták el (Mészáros, 1988, 85–89).

Valószínűleg ez a vallási szabadság szellemében született intézkedés lehetett Nordau döntésének a katalizátora. Az ötödik osztályt (1863/64) ugyan még a katolikus gimnáziumban kezdte meg, de már nem itt fejezte be: még a tanév folyamán a kálvinista gimnázium tanulója lett.⁷ Ebben az időben Nordau kisebb írásaival már kilépett a nyilvánosság elé: több verse és prózai írása jelent meg a Pesten kiadott *Der Salon – Organ für Belletristik, Kunst und Mode* című lapban (Ujvári, 2021a, 87).

⁵ *A pesti kir. kath. főgymnasium ifjuságának érdemsorozata és tanári személyzete az 1862/3 tanév második felében.* Jelzete (OSZK): Értesítő 319/1862–3/2.

⁶ A figyelmet négyes skálán, míg az erkölcsi viseletet és a szorgalmat öt jeggyel értékelték. Utóbbi kettőből a mai négyes osztályzatnak megfelelő jegyeket kapta, azaz az erkölcsi viselete lehetett volna még „példás”, a szorgalma pedig „ernyedetlen”.

⁷ *A pesti kir. kath. főgymnasium ifjuságának érdemsorozata és tanári személyzete az 1863/4 tanév második félévében.* Jelzete (OSZK): Értesítő 319/1863–64/2. Az ötödik osztályt ugyan megkezdte, neve szerepel a névsorban, de a második félévben már a „kimaradt” rovatban olvasható a neve. Az iskolaváltás Nordau visszaemlékezései szerint a kálvinista gimnázium német tanítási nyelvvel magyarázható, ugyanakkor ennek ellentmond, hogy a református gimnázium ebben az időben a magyar kultúra fellelvára volt (Schulte, 1997, 37).

1866-ban egy évet vidéken, Rákoskeresztúron (ma Budapest) töltött házitanítóként, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867-ben érettségi vizsgát tett.⁸

A középiskolás Max Nordau

Forrás: Christoph Schulte (1997). *Psychopathologie des Fin de siècle: Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. 38.

⁸ A Kiss Józseffel folytatott levelezésből kiderül, hogy Nordau érettségi előtt felvette a kapcsolatot Török Pál (1808–1883) református püspökkel, pesti gimnáziumigazgatóval, aki a hatályos törvényekkel szemben megadta neki az engedélyt, hogy a gimnázium utolsó három évének anyagából vizsgát tegyen, illetve érettségizhessen a pesti református gimnáziumban (A törvény csak max. két év anyagát engedélyezte.) Kissnek arról számol be, hogy 1866. december 1-jén nagyszerű eredménnyel számot adott a 6. osztály tananyagából, majd 1867. július 29-én következnek a vizsgák a 7. és 8. osztály tantárgyaiból, illetve az érettségi is. Az egész procedúra könyvekkel együtt 70 forintba került. Nordau ezen sorai egyben arra is utalnak, hogy a Deutsch Testvéreknél annyi feladatot vállalt, ami nem tette számára lehetővé a rendszeres iskolalátogatást. Deutschék Falk Miksával folytatott levelezéséből kiderül, hogy 1865-ben Nordaut bízták meg a Magyar Akadémiai Album németre fordításával (*Gedenkbuch zur Eröffnungsfeier des ungarischen Akademie-Palastes*, von Max Falk et al., Pest, Deutsch, 1865). Falk ekkor nem ismerte még a 16 éves diákot, ezért Deutschék igyekeznek meggyőzni őt: méltatják „a nagyon fiatal, rendkívüli tehetséggel megáldott” Nordaut, akitől a pesti lapok már több ízben közöltek írásokat, valamint a *Fata Morgana* főmunkatársa volt (Ujvári, 2023). Ld. OSZK Fond IV/202.

1.1. Zsidó Südfeldből árja Nordau?

1948. sz.
anyakönyv.

KIVONAT
a pesti izr. hitközség születési anyakönyvéből.

A ... betűs könyv ... lapj. ... sz. a. az 1849. ...
... évről a következők foglaltanak:

Az újszülött neve: Simon Miksa
születésének ideje: 1873 július 19.

neme: fiú
származásának minősége: török

Az atya neve, állása vagy foglalkozása és születésének helye: Südfeld, Habsburg Birodalom

Az anya családi- és egyéni neve és születésének helye: Rebecca Boralia

A szülők lakása és a gyermek születésének helye: az anyja a szülői házában volt, Simon Miksa

A bába neve: Rebecca Boralia

Fiúknál: a körülmételő neve és a körülmételés ideje: Rebecca

Leányoknál: a névadás napja: ...

A koma neve, állása vagy foglalkozása és lakása: Simon Miksa

Jegyzet: Az izr. tan. 3103/1880. a hat. alapján a közb. intézetek be- megengedték, hogy a M. N. belügymin. ut. 1873. 1873. évi 12. sz. min. határozatának értelmében, Nordau-t beiktatták. 1880 aug. 9.

Kelt Budapesen, 1948. évi ... hó 10. napján.

Ez a kivonat az anyakönyvi bejegyzéssel szözszerint megegyező.

A pesti izr. hitközség rabbisága
mint anyakönyvi hivatal

...
Anyakönyvvezető

Nordau születési anyakönyvi bejegyzése a pesti rabbiság anyakönyvében

Forrás: MILEV, accessed January 15, 2024, <https://collections.milev.hu/items/show/31002>

Südfeld Simon Miksa születési anyakönyvi kivonatának másolatából kiderül, hogy Nordau a belügyminiszter engedélyével 1873 óta törvényesen viselheti az eredeti családnév helyett a maga választotta vezetéknevet. Már a visszaemlékezéseiben található utalás arra, hogy gyerekfejjel is szívesen szignálta ezzel a névvel vagy M. N. jelzéssel a különböző orgánumban megjelenő kisebb írásait (Nordau, 1928, 21.). Különösebb akadályokba ez nem ütközött, ugyanis az állami szervek a kiegészítést követő évtizedekben a névváltoztatásokkal kapcsolatban liberális álláspontra helyezkedtek: sem korlátozni, sem elősegíteni nem akarták ezeket. A legtöbb kérelemnek helyt adtak, tekintet nélkül a kérelmező szociális vagy etnikai hátterére, felekezeti kötődésére, nem tettek különbséget névmagyarosítás és másféle névváltoztatások között, így lehetőség volt magyar nevet idegenre változtatni, vagy akár idegen hangzású nevet egy másik idegen hangzásúra cserélni (Karády & Kozma, 2002, 39).

A névváltozással kapcsolatosan természetesen az a releváns kérdés, hogy milyen motivációk vezérelték a Süd/Feld > Nord/Au (dél/mező > észak/liget) cserét, azaz a megváltozott identitás külső megjelenítésére, illetve a nyilvános önbemutató megváltozására irányuló aktust. Jens Malte Fischer (1997, 94.) kétségbe vonja a mesterséges arizálás (árjásítás) tézisé, mivel Nordau fejlődése ennek ellentmond. Christoph Schulte szerint Nordaunak ez a későbbi átalakulása öntudatos zsidóvá és cionistává egyáltalán nem volt előre programozott, hiszen az önkéntesen Párizsba áttelepült és német nyelven alkotó író csak az antiszemitizmus és Theodor Herzl révén vált cionistává. A névváltozás arra volt hivatott, hogy Nordau a pesti közegben a zsidó származását titkolhassa. Nordau, még mielőtt a cionizmus felé fordult volna, évtizedekig azzal volt elfoglalva, „hogy minden külső megjelenésében a zsidó mivoltára utaló összes nyomot eltüntesse”. A zsidó Südfeld konvertálása a német Nordaura számára „átértékelést és felértékelést jelentett [...]. Hiszen a német nyelv Max Nordau írói és írásbeli közléseknél használatos nyelve, nem a szülők jiddise, nem a pesti környezet magyar nyelve”. Ez a névválasztás ellenállás úgy a zsidósággal, mint a magyarsággal szemben, „egy politikai és világnézeti tett” (Schulte, 1997, 25–27, 37.).

Nordaut iskolásként már érintette az Októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábor, aki eddig német nyelven oktató házitanítóként kereste kenyerét és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, s ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarosítás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívumként élték meg. Ez a keserűség később visszaköszön Nordau bestsellerében, az *Entartungban* (1892/93), amelynek vezérgondolata abban áll, hogy a Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy vélte, hogy a névváltoztatással megszabadult a zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta (Schulte, 1997, 37–39.).⁹

1.2. Az orvostanhallgató és pályakezdő újságíró

Sulkovszky József	Jogtudomány	68	—	I.	—
Sulyok Árpád	orvosi	69	—	I.	II.
Südfeld Simon	jogtani	71	—	I.	II.
Sült József					

Nordau egyetemi hallgatóként való regisztrációja

Forrás: *A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem almanachja* (1873). Buda. 89.

⁹ Az asszimiláció folyamatát jelen dolgozat nem tárgyalja, részletesen ld. Ujvári (2017). Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Nordau viselkedése és cselekedete sokkal inkább kivételnek, semmint korának általános tendenciájaként értékelhető, Karády (1997, 35–40.) Nordaunak a német kultúra iránti feltétel nélküli vonzódását az „asszimilációs igények túlteljesítésének” nevezi.

Nordau 1867-ben érettségi vizsgát tett, majd a pesti egyetem orvosi karára iratkozott be. Hogy mi vitte éppen a medicina felé, arról valójában csak feltételezéseink vannak, konkrét utalásokat nem találtunk. Karády Viktor (1997, 96–97.) utal arra, hogy a hagyományos műveltség mellett a modernizáció kezdetén fokozott érdeklődés mutatkozott a nagy szellemi odafigyelést igénylő foglalkozások, többek között az orvosi pálya iránt. Ezt az 1872/73-as akadémiai év első félévére vonatkozóan az alábbi adatokkal lehet alátámasztani: 252 zsidó hallgató iratkozott be jogra, 141 orvostanhallgatónak, és csupán 15-en folytattak bölcséleti tanulmányokat. A római katolikus felekezethez tartozó hallgatók esetében ugyanez a rangsor (791 jogász, 248 medikus, 51 bölcsész).¹⁰

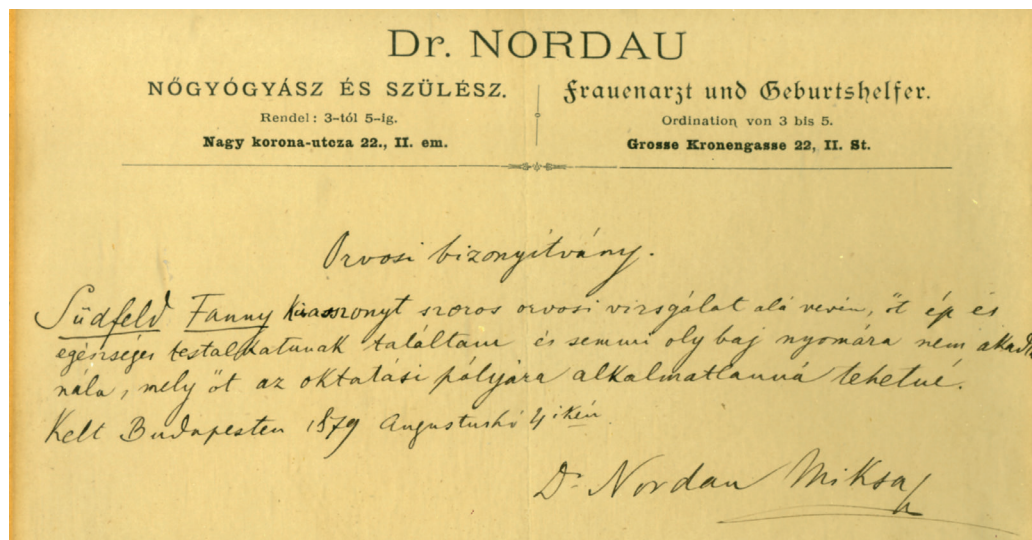
Falk Miksa (1828–1908), a Pester Lloyd szerkesztője

Forrás: Wikipedia, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Falk_Miksa.JPG, letöltés: 2024. február 20.

Az 1867-es év Nordau újságírói pályafutása szempontjából is jelentős évszám, ugyanis ekkor lett a Falk Miksa által szerkesztett tekintélyes német nyelvű orgánus, a *Pester Lloyd* munkatársa. Életmódját ez jelentős mértékben befolyásolta, hiszen nappal tanult, este pedig az újság számára írt tárcáival foglalkozott. Falk Miksa elégedett lehetett Nordau munkájával, mert az 1873-as bécsi világkiállításra őt küldte a lap tudósítójaként a császárvárosba (Ujvári, 2012). Áprilistól novemberig mintegy 100 tárca jelent meg tőle a feuilleton-rovatban. Év végén beutazta Németországot és Európa északi részét, majd 1874 áprilisában végre kezdetét vehette a rég óhajtott európai tanulmányút, amelyre minden fillért maga keresett meg. Az útvonal jól nyomon követhető a tárcák tematikája alapján: Szentpétervár, Moszkva, Berlin, Anglia, Izland, majd Franciaország következett. Ennek a két mozgalmas évnek a hozadékát a *Vom Kreml zur Alhambra* című könyvben foglalta össze (Ujvári, 2006; Ujvári, 2007).

¹⁰ Vö. A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem almanachja. Buda, 1873. 89. Vörös Károly (2005, 43.) adatai szerint az 1874/75-ös tanévben a tudományegyetemi hallgatók 20 százalékát – túlnyomórészt az orvosi és a jogi karon – a zsidóság adta.

A hosszas távollét persze nem kedvezett az orvosi tanulmányoknak, amelyeket ezekre az évekre Nordau valószínűleg felfüggesztett. Csak 1875 év végén tért vissza Budapestre, majd 1876 januárjában befejezte a képzést (Ujvári, 2021b). Ezt követően szakított a *Pester Lloyd*-dal; valószínűleg magas anyagi követeléseit Falk nem volt hajlandó teljesíteni (Schulte, 1997, 79.), majd elszereződött a *Neues Pester Journal*-hoz. Ám Budapesten nem volt tartós maradása; május 1-én hűgával és édesanyjával Párizsba költözött, ahol orvosként és több európai lap tudósítójaként tevékenykedett. 1878-ban ugyan rövid időre hazaköltöztek, de 1880-ban végleg letelepedtek Párizsban.

Max Nordau, Orvosi igazolás

Forrás: MILEV, accessed January 15, 2024, <https://collections.milev.hu/items/show/32446>.

Max Nordau portréja

Forrás: Liczkó J. fényképész, MILEV, accessed January 15, 2024, <https://collections.milev.hu/items/show/35675>.

A város mellett szolt egy szabadúszó újságíró számára kínálkozó számtalan munkalehetőség, valamint egy orvos esetében a párizsi orvosi kar nemzetközi híre. Nordau ugyanis tanulmányait még nem tekintette befejezettnek, tervezte egy orvostudományi disszertáció megírását, és szeretett volna az orvostudományi antropológiában elmélyülni (Ujvári, 2021b).

2. Max Nordau „intelmei” Kiss Józsefhez

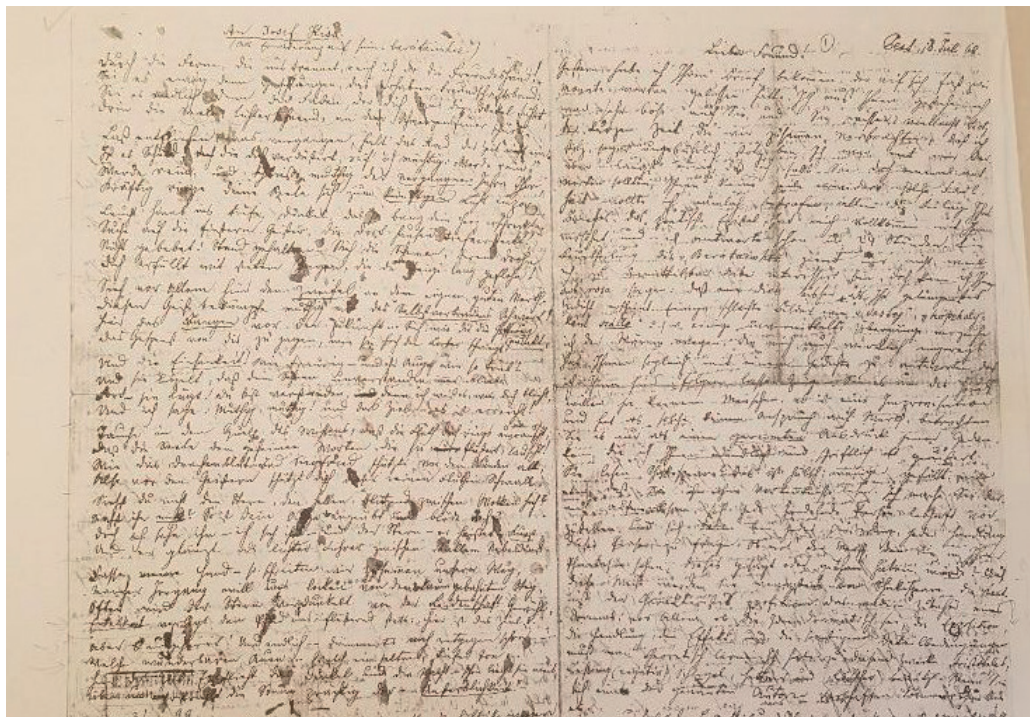
Borsos József: Kiss József költő fiatalkori portréja

Forrás: *MILEV*, accessed January 15, 2024, <https://collections.milev.hu/items/show/36794>

A Kiss Józseffel kapcsolatos kutatások érthető módon irodalmi pályafutására és lapszerkesztői tevékenységére fókuszálnak, így a *Zsidó dalok* 1868. évi megjelenését követően vetül rá figyelem (Glatz, 1904; Rubinyi, 1926; Komlós, 1997, Gracza, 2018). Anynyi bizonyos, hogy szülei rabbinak szánták. Iskoláit nem utolsósorban családja rossz anyagi helyzete miatt megszakításokkal Miskolcon, majd a rimaszombati gimnáziumban végezte, 1861-ben Debrecenben, a Református Kollégiumban folytatta, csekély sikerrel (Ács, 2000). A következő év tavaszán, 19 évesen vándortanítónak szegődött,

alföldi falvakban elsősorban héber nyelvet oktatott. E korai időszak feltérképezéséhez jelentős támpontot nyújt Max Nordau és Kiss József fennmaradt levelezése (Révész, 1941; Scheiber & Zsoldos, 1972; Ujvári, 2021a).¹¹

Megismerkedésük 1865-re tehető, ugyanis Kiss ebben az évben feljött Pásztórol Pestre, hogy irodalmi kapcsolatokra tegyen szert: egyrészt ekkor a zsidó tanítóknak börzeje is volt a fővárosban, másrészt fiatal írók társaságát kereste. Megismerkedett többek között Rákosi Jenővel, Nordau Miksával, Goldziher Ignáccal, a későbbi orientalistával és unokatestvérével, a majdani szemészprofesszorral, Vilmossal (Zsoldos, 1972, 81–83.). Nordau és a hat évvel idősebb Kiss József között a levelezés megismerkedésüket követően kezdődött és életük végéig tarthatott. Az 1866 és 1869 közötti évekből tizenegy Kissnek címzett dokumentum maradt fent, ezek rendszeres kapcsolat-tartásra utalnak.¹² Az írások révén kiviláglik, hogy noha Kiss nem sorolja Nordaut a „felfedezői” közé, azaz nem helyezi Almási Balogh Sámuel serkei tiszteletes, Rákosi Jenő, Toldy Ferenc és a műfordító Neugebauer László mellé, mégis Nordau volt az, aki az elsők között felismerte Kiss költői tehetségét.

Max Nordau levele Kiss Józsefhez, Pest, 1866. július 18.

Forrás: OSZK Kézirattár

¹¹ Lelőhely: OSZK Kézirattár, Levelestár, Nordau, Max – Kiss Józsefhez. (Minden további jelzet nélkül.)

¹² Nordau és Kiss között 1875-ben is volt levélváltás (Scheiber & Zsoldos, 1972), illetve 1914-ből van egy (súlyosan sérült) levél a PIM-ben (jelzete: V5239/271). Elképzelhetőnek tartom, hogy Kiss József Nordaunak címzett levelei fellelhetők a jeruzsálemi Cionista Levéltárban (Central Zionist Archives Jerusalem).

A levelekből kiderül, hogy a 17 éves Nordau tudatosan tervezi, építi a jövőjét, és ugyanezt tanácsolja a 23 éves Kiss Józsefnek is. Noha a levelek nagyon mély baráti érzésről és ragaszkodásról tesznek tanúbizonyságot, a felek mintha nem lennének egyenrangúak: Nordau a domináns, az aktív, a határozott, az iránymutató, a másikat ösztönző, tanácsokkal ellátó fél, legyen az életvezetéssel, megélhetéssel vagy éppen költészettel kapcsolatos megnyilatkozás. Utóbbi a levelek egyik állandó témája: Nordau rendszeresen bírálja Kiss verseit, szöszeneteit, de maga is küld neki saját költeményeiből mutatványokat.¹³ Részletesen elemzi Kiss verseinek költői képeit, ritmikáját, szerkezeti felépítését, rámutat a hibákra, a jól sikerült részeket dicséri. *Szökökút* című – nyomtatásban nem megjelent (Hegedős, 2001) – verséről például azt írja, hogy „noha a képei merészek és eredetiek, sőt gyakran erőteljesek, de majdnem mindig nehézkesek. Formailag még tisztulnia kell. Ez azonban nem intés.“ Hiányolja Kissből a művészi tudatosságot, az átélést, az elmélyülést, amelyek nélkül egy költemény nem válhat műalkotássá. Kisst az intellektuális fejlődésre biztatja a szentimentalizmus és az ábrándozás ellenében, lehangolt állapotaiban igyekszik fokozni barátja önbizalmát, kitartásra ösztönzi. Nordau meglátása szerint Kiss „csak a művészi megfontolásnak van híján; a nyersanyag adott, de ennek a műalkotássá formálásához komoly és érett gondolkodás szükséges, nem lehet csak úgy beleírni a napba, ha az ember magasabb célok felé tör.“ Többször kérleli Kisst, hogy hagyjon fel „az idegölő álmodozással“, ne adja át magát a „magányában állandóan rátörő sötét érzéseknek“ (Ujvári, 2021a).

A levelek visszatérő témája a költő nyugtalansága, mivel nem jelent még meg verse nyomtatásban; ilyenkor Nordau türelemre inti, és arra ösztökéli, hogy küldje el írásait minél több fővárosi orgánumnak. A versírás mellett bátorítja Kisst, hogy egyéb, főleg prózai műfajokban (novella, elbeszélés, monda, karcolat) is próbálja ki magát. Mivel vidéki tudósítókat minden szépirodalmi lap szívesen fogadott tiszteletpéldányért cserében, publikációs lehetőségként a *Fővárosi Lapok*, a *Nefelejts*, a *Hazánk s a Külföld*, valamint *A Divat* című kiadványokat javasolta. Szinte Kiss szájába rágja, mit írjon (Ujvári, 2021a):

A Fővárosi Lapoknak írjon ismét egy vidéki tudósítást, mellékeljen néhány verset, azon belül is fordítást, és kb. ezt fűzze hozzá: »Az első tudósításom megjelenése felbátorít arra, hogy egy másodikat és néhány verset is küldjek Önöknek stb. Tisztelettel kérem legalább azoknak a példányoknak a megküldését részemre, amelyekben valami megjelent tőlem stb.« Végül írjon egyéb divatlapoknak is. Csak kapcsolatokat építeni, ez megfizethetetlen.

Nordau intelmei nyitott fülekre találtak: a *Fővárosi Lapok* hasábjain 1866 augusztusa és novembere között több írás jelent meg (K-s.) szignóval. Az írások mindegyike helyi történésekről, személyekről szól, az oláh cigány alakja szinte mindegyikben megelevenedik (Ujvári, 2023).

¹³ Nordau a leveleit és verseit németül írta, de Kiss magyarul válaszolt, illetve magyar nyelvű költeményeket küldött bírálatra. Az idézett levlérrészletek magyar nyelvű fordítása tőlem (U. H.) származik.

Nordaunak Kiss előtt nem véletlenül van tekintélye, hiszen – ahogy erre korábban rámutattunk – tizenévesen már „befutott” szerző, aki színházi bírálatokat jegyez, dramaturgiai kérdésekről értekezik, neve pesti lapokban megjelent nyomtatásban is. Az elismeréshez, a hírnévhez vezető utat pontosan meghatározta Kiss számára: ehhez a fővárosi lapokban való megjelenés mellett az érettségi vizsga megszerzését tartotta elengedhetetlennek, ezt több levelében is nyomatékosítja. Kisstől pedig elvárta a rendszeres kapcsolattartást, illetve azt, hogy leveleiben minél több irodalmi próbálkozásáról tájékoztassa. Éppen ezért a levelekben állandóan visszaköszön a tanulás, az előrejutás vágya, illetve ezzel összefüggésben a maturához vezető legoptimálisabb út kijelölése. Ez mindkettőjük esetében azt jelentette, hogy vidéki családokhoz szegődnek házitanítónak, mivel a szükséges anyagiakat így gondolták előteremteni (Ujvári, 2021a).

Nordau esetében ez 1866-ban következett be: az érettségi előtti évben, 1866 őszén Kisshez hasonlóan házitanítónak szegődött, Rákoskeresztúron kapott állást. Itt kelt levelében¹⁴ tudatja barátjával, hogy Kiss egy költeményét felolvasta a ház úrnőjének, aki azt vég nélkül dicsérte. A szerző nevében megköszönte az elismerő szavakat és örült barátja sikerének, miközben a közös cél lebegett a szeme előtt: „Csak írjon! Az nagyon jót tesz a szellemnek. És tanuljon! Én a magam részéről komolyan veszem, remélem, ez így történik az Ön részéről is!”

1866 novemberében ismét újabb intelmeket intéz Kisshez: „Ne hagyja magát a kudarcoktól eltántorítani, nagyon csekély azon szerencsegyermek száma, akik a sikerhez vezető utat puha szőnyegen teszik meg. Nekem sem jobb! De ezért letörni? Akkor szegyenkezniem kellene amiatt, hogy tollat ragadtam!” (Ujvári, 2021a)

3. Állandóság a vándorévek után (1871–1873)

A házitanítói éve után Nordau 1867-ben visszatért Pestre. A kiegyezés éve számára eseménydúsnak bizonyult: a sikeres érettségi vizsgát követően megkezdte orvosi tanulmányait, valamint ekkor szerződtette Falk Miksa az általa szerkesztett német nyelvű orgánum, a *Pester Lloyd* belső munkatársának (Ujvári, 2007). Életmódja ennek megfelelően úgy alakult, hogy nappal tanult, esténként pedig a hírlapkiadás megkövetelte feladatokkal foglalkozott. 1871-ben már Nordau szerkesztette az újság melléklapját, az *Ungarische Illustrirte Zeitung* (Ujvári, 2006).

Az 1867-es esztendő Kiss József számára is jelentős változást hozott. Az érettségi vizsgát ugyan nem sikerült letennie, de decemberben a vándortanítói időszakot végérvényesen maga mögött hagyta, feljött Pestre, és a Deutsch Testvérek nyomda és kiadói részvénytársaságánál helyezkedett el. Ez az időszak a magyar zsidóság szempontjából igen sűrű volt: a zsidó emancipáció törvénybe iktatása, a magyar zsidó kongresszus („Izraelita Egyetemes Gyűlés”) összehívása, majd ennek nyomán a Kiss jegyezte *Zsidó dalok* megjelenése 1868-ra esik.

¹⁴ Nordau 1866. szeptember 28-án kelt levele.

Kiss Deutschéknál kezdetben korrektori álláshoz jutott, majd 1869-től kisebb fordítások, illetve versek jelentek meg tőle az általa korrigált és Vértesi Andor által szerkesztett *Képes Világ*ban, illetve egyéb illusztrált lapok is lehozták írásait. 1871-ben átvette a szerkesztői feladatokat, majd megszűnéséig, 1873-ig a kiadvány főszerkesztője maradt. A lap Nordautól is közölt verset: *Leczkezés* című zsengeje Udvardy Géza fordításában jelent meg.¹⁵

Nordau és Kiss szakmai élete az 1870-es évek elején szorosan összefonódott, mivel a vasárnapi újságként megjelenő *Ungarische Illustrirte Zeitung*ot nem a Pester Lloyd Társulat, hanem szintén a Deutsch Testvérek adták ki. A kiadvány nagy gondot fordított a magyar irodalom terjesztésére; többek között Nordau fordította le Arany János *Ősszel*, illetve *Lóra...!* című verseit, valamint Gyulai Pál *Oh! az idő...* című költeményét (Ujvári, 2006).

Az *Ungarische Illustrirte Zeitung* szerkesztői feladatait 1872-től a lap megszűnéséig, 1872 végéig Dr. Silberstein Adolf látta el. Működése alatt még inkább megnőtt az irodalmi közlemények és a közreműködők száma. Noha Nordau szerkesztőként nem közölt Kistól versfordításokat, Silberstein idejében több költeménye is megjelent németül: *Dalok az utcáról* címmel a *Daphnis és Chloe*, valamint *A magasból*, illetve a *Zsidó dalokból* az *Egy szó miatt* és a *Sóhaj* (Steinbach, 1886, 33–35.; Neugebauer, 1887, 25–26.; Ujvári, 2006).

4. Kitekintés

Nordau már fiatal éveiben remekül elboldogult hírlapíróként, húszas évei elejére pedig „befutott” újságíróvá vált. Falk Miksa annyira elégedett volt vele, hogy 1873-ban őt küldte a bécsi világkiállításra, ahonnan fél éven át hosszú tárcákban számolt be a császárváros eseményeiről, majd pályafutása során évtizedekig több neves európai lap, többek között a *Neue Freie Presse* és a *Vossische Zeitung* tárcaírója, illetve külföldi tudósítója volt.

Ezzel szemben Kiss József soha nem vált újságíróvá. Nordau maga is megállapította ezt: „Hogy ön nem született hírlapírónak,¹⁶ azt én már régen tudtam [...]. Ön Isten kegyelméből költő [...]. El kell jönnie a napnak, amikor egész Magyarország be fogja ezt látni.” (Gács, 1958.) Ugyanakkor irodalmi tevékenységéből sem tudott megélni. Lapszerkesztőként azonban 1890-től neve egybeforrt *A Héttel*, így az irodalmi modernség előfutáraként végleg beírta magát a magyar irodalom és sajtó történetébe.

¹⁵ *Képes Világ*, 1872, 25. sz., 387. Udvardy (Cserna) Géza (1842–1876) ügyvéd, költő, lapszerkesztő volt.

¹⁶ Rövid ideig, 1874–75-ben próbált hírlapíróként tevékenykedni Toldy István *Nemzeti Hírlapjánál*.

Irodalomjegyzék

- A budapesti magyar királyi tudomány-egyetem almanachja (1873). Buda.
- Ács Gábor (2000). Adalékok Kiss József pályakezdésének vitatott kérdéseire. In Bicskey István & Imre László (szerk.), *Értékek kontextusa és kontextusok értéke* 19. századi irodalmunkban (= *Studia Litteraria* 38), pp. 143–156. Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete. <https://dea.lib.unideb.hu/items/b4417c3a-4bd1-49de-b3c4-e0a3106b43fa>
- A pesti kir. kath. főgymnasium ifjuságának érdemsorozata és tanári személyzete az 1862/3 tanév második felében.
- A pesti kir. kath. főgymnasium ifjuságának érdemsorozata és tanári személyzete az 1863/4 tanév második felében.
- Erstes Programm der isr. Haupt- und Unterrealsschule. Für das Schuljahr 1856.
- Felkai László (1992). A magyarországi zsidó iskolázás főbb vonásai világivá alakulásáig. In Landesmann György & Deutsch Róbert (szerk.). *Hetven év: Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára* pp. 75–79. Budapesti Zsidó Hitközség.
- Felkai László (1994). A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai. In Balogh László (szerk.), *A zsidó iskolaügy története Magyarországon* (= *Neveléstörténeti Füzetek* 14.), pp. 39–48. OPKM.
- Fischer, Jens Malte (1997). Dekadenz und Entartung: Max Nordau als Kritiker des Fin de siècle. In Roger Bauer (Hg.), *Fin de siècle* (= *Studien zur Philosophie und Literatur des 19. Jahrhunderts* 35), pp. 93–111. Klostermann.
- Gács Teri (1958). Max Nordau levele Kiss Józsefhez (Dijon, 1875. április 4.). *Uj Kelet* [Tel Aviv], 39(3167) (december 29.).
- Gedichte von Josef Kiss (1887). Aus dem Ungarischen von Ladislaus Neugebauer. Otto Wigand.
- Glatz Károly (1904). Kiss József: Irodalmi tanulmány. Politzer Zsigmond és Fia.
- Gracza Lajos (2018). Kiss József német nyelvű autográf önéletírása. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122(6), pp. 803–808. https://epa.oszk.hu/00000/00001/00456/pdf/EPA00001_ItK_2018_6_803-808.pdf
- Josef Kiss' Gedichte, 1868–1881 (1886). Deutsch von Dr. Josef Steinbach. Georg Szelinski.
- Karády Viktor (1997). Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Cserépfalvi.
- Karády Viktor & Kozma István (2002). *Név és nemzet: Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris.
- Kiss József Összegyűjtött versei (2001). Kiad., jegyz. Hegedős Mária. Argumentum.
- Komlós Aladár (1997). *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig*. 2. köt.: Bevezetés a magyar–zsidó irodalomba. Múlt és Jövő.
- Mészáros István (1988). *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1945* (Általánosan képző középiskolák). Akadémiai Kiadó.
- Mészáros István (1996). *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája*. Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Nordau, Anna und Max (1928). *Erinnerungen: Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Renaissance-Verlag.
- Nordau, Max – Kiss Józsefhez [1866–1869]. OSZK Kézirattár, Levelestár.
- Nordau, Max (1920). *Meine Selbstbiographie*. In *Eine Gartenstadt für Palästina: Festgabe zum siebzigsten Geburtstag von Max Nordau (= Nationalfonds-Bibliothek 5)*, pp. 21–23. Jüdischer Verlag.
- Programm des k.k. Staatsgymnasiums in Pest veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1860.
- Révész Béla (1941). *Max Nordau élete. Az író kiadása*.
- Rubinyi Mózes (1926). *Kiss József élete és munkássága*. Singer és Wolfner.
- Scheiber Sándor & Zsoldos Jenő (1972). *Ó mért oly későn: Levelek Kiss József életrajzához*. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.
- Schulte, Christoph (1997). *Psychopathologie des Fin de siècle: Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Fischer.
- Szinnyei József (1891–1914). *Magyar írók élete és munkái*. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>
- Ujvári, Hedvig (2006). *Max Nordaus journalistische Tätigkeit für die Ungarische Illustrierte Zeitung*. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 58(1), 67–72.
- Ujvári, Hedvig (2007). *Dekadenzkritik aus der »Provinzstadt«: Max Nordaus Pester Publizistik*. *Argumentum*.
- Ujvári, Hedvig (2012). *Zwischen Bazar und Weltpolitik: Die Wiener Weltausstellung 1873 in Feuilletons von Max Nordau im Pester Lloyd (= Geschichtswissenschaft 17)*. Frank & Timme.
- Ujvári Hedvig (2017). *Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál*. In *Uő: Identitások és kommunikációs csatornák: Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon*. pp. 27–45. MTA BTK.
- Ujvári Hedvig (2021a). „Csak bátorság, kitartás és akarat!”: Adalékok Kiss József vándoréveihez a Max Nordaival folytatott levelezés alapján. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(1), pp. 83–102.
- Ujvári, Hedvig (2021b). *Ein Spagat zwischen mehreren Karrieren – Die Anfänge der Laufbahn von Max Nordau als Arzt und Journalist in Budapest*. *Kaleidoscope*, 12(22), pp. 156–166. <https://doi.org/10.17107/KH.2021.22.156-166>
- Ujvári Hedvig (2023). „Az Ön iránti érzéseim soha nem változnak”: Max Nordau és Kiss József szakmai-baráti kapcsolata újságírói pályafutásuk kezdetén. *Magyar Könyvszemle*, 139(2), 233–248. <https://doi.org/10.17167/mksz.2023.2.233-248>
- Vörös Károly (2005). *A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918*. In *Varga László (szerk.), Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon: Siker és válság*, pp. 40–57. Pannonica – Habsburg Történeti Intézet.
- Zsoldos Jenő (1972). *Korai fejezetek Kiss József életéből*. In *Scheiber Sándor (szerk.) MIOK Évkönyv 1971/72*, pp. 81–103.